

Umidjon USAROV,
O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti, PhD
E-mail: umidjon.usarov@mail.ru,
Og'abek MAMATMURODOV,
AIFU magistranti

Toshkent davlat texnika universiteti professori, t.f.d. R.Xoliqova taqrizi asosida

ROSSIYA IMPERIYASI MUSTAMLAKACHILIGI DAVRIDA SAMARQAND VILOYATINING QISHLOQ XO'JALIGI TARIXINING MANBASHUNOSLIGI

Annotatsiya

Mazkur maqolada Samarqand viloyatining Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davridagi qishloq xo'jaligining ishlari ahvoli, ekin turlari, yetishtirilgan hosilning holati va viloyat hududida mustamlakachi imperiya hukumatining agrar munosabatlariga oid siyosati bir qator arxiv xujjatlari va davr manbalari orqali tahlil qilindi. Shuningdek, maqolada Samarqand viloyati qishloq xo'jaligi tarixiga oid manbalarda keltirilgan ma'lumotlar orqali viloyatning qishloq xo'jaligi, xususan, imperiya hukumatining viloyatdagi paxtachilik siyosatining ahvoli alohida ochib berishga harakat qilindi.

Kalit so'zlar: Samarqand, Rossiya imperiyasi, viloyat, Kattaqo'rg'on, qishloq xo'jaligi, paxta, sholi, sug'orma dehqonchilik, lalmi, yer egaligi, desyatina.

SOURCE STUDIES OF THE AGRICULTURAL HISTORY OF THE SAMARKAND REGION DURING THE COLONIAL PERIOD OF THE RUSSIAN EMPIRE

Annotation

In this article, the state of agriculture of the Samarkand region during the colonial period of the Russian Empire, the types of crops, the condition of the crops grown, and the policy of the colonial government in the region regarding agrarian relations were analyzed through a number of archival documents and period sources. Also, the article assists to reveal the state of agriculture of the region, particularly the cotton policy of the empire's government in the region through the information given in the sources related to the agricultural history of Samarkand region.

Key words: Samarkand, Russian Empire, region, Kattakurgan, agriculture, cotton, rice, irrigated agriculture, barren land, land ownership, desyatina.

ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ ИСТОРИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА САМАРКАНДСКОГО КРАЯ В КОЛОНИАЛЬНЫЙ ПЕРИОД РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Аннотация

В данной статье на основе ряда архивных документов и источников того анализируется состояние сельского хозяйства Самаркандской области в колониальный период Российской империи, виды сельскохозяйственных культур, состояние выращиваемых культур, а также политика колониального правительства в регионе по аграрному вопросу. Также статья помогает раскрыть состояние сельского хозяйства региона, в частности хлопковую политику правительства империи в регионе через сведения, приведенные в источниках, связанных с сельскохозяйственной историей Самаркандской области.

Ключевые слова: Самарканд, Российская империя, область, Каттакурган, сельское хозяйство, хлопок, рис, орошаемое земледелие, неплодородная земля, землевладение, десятина.

Ключевые слова: Самарканд, Российская империя, область, Каттакурган, сельское хозяйство, хлопок, рис, орошаемое земледелие, неплодородная земля, землевладение, десятина.

Kirish. XIX asr ikkinchi yarmida Buxoro amirligi hududiga Rossiya imperiyasi tomonidan olib borilgan harbiy yurishlar oqibatida Zarafshon vohasining yuqori qismidagi bir qancha hududlarini bosib olgan. Keyinchalik bu yerda Turkiston general-gubernatorligi tarkibidagi Samarqand viloyati tashkil etildi. Bu davrda Samarqand viloyatning aholisining asosiy mashg'ulotlari qishloq xo'jaligi bo'lib, viloyat hududidagi ekin maydonlarida bu davrda 32 xil qishloq xo'jaligi ekinlari yetishtirilib, ularda yuqori hosil olingan. Samarqand viloyatning aholisining katta qismining turmush tarzi bu vaqtda agrar munosabatlarga bog'langan xo'jalik asosida ish olib borgan. Viloyat hududida xo'jalikni asosini dehqonchilik va bog'dorchilik tashkil etgan.

Mavzuga oid manbalar va adabiyotlarning tahlili. Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davrida Samarqand viloyati qishloq xo'jaligi va bu hududdagi imperiya hukumatining agrar munosabatlariga oid siyosatini o'rganishda davr manbalarining ma'lumotlari muhim hisoblanadi. Ular ichida O'zbekiston Milliy arxivi xujjatlari, xususan, Turkiston general-gubernator mahkamasi (I-1-fond), Turkiston Markaziy ijroiya qo'mitasi (R-17-fond) ma'lumotlari va Samarqand viloyati ma'lumotnoma kitoblarida (1894, 1897, 1899, 1907) hamda bu davrga tegishli bir

qator mutaxassislar N.M. Mayev (1870), L.N.Sobolev (1974), M.Virskiy (1894, 1897, 1899), P.Poznyakov (1907) va A.I.Shaxnazarovlarning (1908) asarlar va ilmiy maqolalar Samarqand viloyati qishloq xo'jaligining xolati yoritib o'tilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolani yozishda davr manbalarini qiyosiy tahlil, muammoviy va miqdoriy tahlil, tizimlilik kabi ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi. Rossiya imperiyasi hukmaronligi davridagi Samarqand viloyatining qishloq xo'jaligidagi o'zgarishlar va uning ahvoli davr manbalari tahlili asosida ochib berilga harakat qilindi.

Tahlil va natijalar. XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlaridagi Turkiston general-gubernatorligi tarkibidagi Samarqand viloyatining qishloq xo'jaligi davr manbashunosligi juda boy bo'lib, uni quyidagi uch guruhga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq deb topildi. Ular qatoriga: 1. O'zbekiston Respublikasi Milliy arxivi fondlarida saqlanayotgan arxiv hujjatlari ma'lumotlari; 2. XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida statistika qo'mitalari va turli ma'lumotnoma-kitoblar materiallari; 3. Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davrida nashr etilgan asarlarni kiritish mumkin.

O'rganilayotgan mavzuga oid birinchi guruh manbalariga O'zbekiston Milliy arxivi (O'ZMA) fondlarida saqlanayotgan

hujjatlar bo'lib, ularda Samarqand viloyati ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, xususan, qishloq xo'jaligi xolatini yorituvchi juda boy faktologik ma'lumotlarni olish mumkin. Jumladan, O'zMA I-1-fondi 12-ro'yxati 585-yig'majild xujjatlarida Samarqand viloyatida sug'orma dehqonchilik qilishda suvni yetkazib berishda doimiy muammolardan biri bo'lganligi, bu tabiiyki, rus ma'muriyatni tashvishlantirmasdan qolmas edi. Masalan, 1889-yilda stats-maslahatchi Lyutsh Turkiston general-gubernatoriga jo'natgan telegrammasida Samarqand viloyati va unga tutush Buxoro amirligiga berilayotgan suv taqsimoti va bu hududlardagi paxta ekinlarining xolati to'g'risida ma'lumot bergan[9]. Shu sababli bu hududlar suv taqsimotini imkon darajada tezroq xal qilish lozimligini ta'kidlaydi[10]. Agar o'z vaqtida suv tasimotida o'zgarishlar qilmasa, nafaqat amirlik shu bilan birga Samarqand viloyatida mustamlakachi imperiya sonoati uchun yetkaziladigan paxta xosiliga zarar yetkazishi mumkinligini aytadi.

Samarqand viloyati qishloq xo'jaligida yer egaligi masalasi ham muhim hisoblanadi O'zMAning I-1-fondining 2-ro'yxati 830-yig'majildida yer masalalari bo'yicha viloyat komissiyasi rahbari stat-maslahatchi Nevskiyning o'zlashtirilmagan va lalmi yerlardagi komissiyaning noto'g'ri harakatlari haqida aholining noroziligi bayon etilgan arizalarga nisbatan munosabatlari yoritilgan. Bu borada komissiya a'zolari viloyatda mahalliy aholining o'zlashtirilmagan va lalmi yerlarga egalik qilish munosabatlari, ulardan foydalanish huquqi va shartlarini to'liq o'rganmagan xolda ish olib borganligi natijasida kelib chiqqan noroziliklar haqidagi ma'lumotlar uchraydi[11].

Yana bir O'zMAning R-17 – Turkiston Markaziy ijroiya qo'mitasi nomli fondi 1-ro'yxatdagi 871-yig'majild hujjatida ham Samarqand viloyati sug'oriladigan yer maydonlari haqida ma'lumot berilgan. Unda yozilishicha, 1917-yil Rossiyadagi siyosiy jarayonlarga Turkistondagi umumiy sug'oriladigan yerlar 2400000 desyatini tashkil etgan bo'lib, shunday Samarqand viloyatiga 430000 desyatini to'g'ri kelgan. Shuningdek, 1917-yilga kelib Rossiyadagi Oktabr davlat to'ntarishi, fuqarolar urushi, o'lkadagi istiqloqlilik harakatlari, ayni paytda, mablag'larning yetishmasligi natijasida o'lkada sug'oriladigan yerlar 1180000 desyatini tushib qolgan. Bu ta'siri Samarqand viloyatiga ham ta'sir etib, viloyatdagi yer maydonlari 205000 desyatini tushib ketganligi haqida ma'lumotlar berib o'tilgan[12].

Ikkinchi guruh manbalariga XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida statistika qo'mitalari va turli ma'lumotnoma-kitoblar materiallari Samarqand viloyatining qishloq xo'jaligi yoritishda muhim ahamiyatga ega manba turlaridan biri hisoblanadi. Bu ma'lumotnoma-kitoblarda viloyatning 1898-yilgi qishloq xo'jaligida sholi va bug'doy yetishtirilganligi, bug'doy yetishtirish faqat mahalliy aholi tomonidan amalga oshirilmay, balki ko'chirib keltirilgan rus aholisi tomonidan ham ekilganligi ta'kidlangan. Biroq ular bug'doy ekishda yer tarkibini bilmaganlar, iqlimni bilmasdan turib, ko'p mablag' sarflab foyda ololmaganligi to'g'risida gap boradi[8].

Yana bir ma'lumotnoma-kitobda, M. Virskiyning uzoq yillik kuzatuviga ko'ra shunday yozadi: viloyatning lalmi yerlarida yetishtirilgan bug'doydan har yili yetarli darajada sifat jihatidan yuqori bo'lgan hosil olinmagan[1, 260]. Tog'lardan uzoq bo'lgan sug'orilmaydigan yerlarda ekilgan bug'doydan kam hosil olingan. Tog' yonbag'ridagi sug'orilmaydigan lalmi yerlarda, jumladan, Samarqand uyezdining Chashmaob volostida, Xo'jand uyezdining O'ratepa volostida yirik bug'doy yetishtirilgan deb ma'lumot beradi[1].

Bu manbalarda viloyat hududida mustamlaka ma'muriyati 1872-yildan boshlab paxtachilikni rivojlantirish maqsadida Samarqand va Kattaqo'rg'on uyezdlarida paxtaning amerika navini ekish boshlangani haqidagi ma'lumotlar keltirib o'tilgan[2]. Shuningdek, amerika paxta navining ustunligiga qaramay kam xarajat mahalliy paxta navi 1894-yilga qadar ham mahalliy aholi tomonidan viloyatda ekib kelingan. Masalan, Samarqand viloyatining umumiy paxta maydonlarining 26 % ida mahalliy paxta navi ekilgan. Bu Samarqand uyezdida 17 % atrofida bo'lgan, Kattaqo'rg'on uyezdida 28 %dan ortiqroqni tashkil qilgan bo'lsa, Xo'jand uyezdida 32 % ga, Jizzax uyezdida esa 75 % ga to'g'ri kelgan[3].

Ma'lumotnoma-kitoblarda keltirilishicha 1896-yilga kelib, Samarqand viloyatining umumiy maydoni 6914648 desyatini tashkil etgan bo'lsa, shundan sug'oriladigan maydonlar 282955 desyatini tashkil etib, 18144 desyatini yerga paxta ekilgan[3]. Agar paxtaning amerika navi Samarqand uyezdida 3251 desyatini, mahalliy navi 2001 desyatini, umumiy miqdorda 5252 desyatini yerga ekilgan bo'lsa, bu Kattaqo'rg'on uyezdida paxtaning amerika navi 5075 desyatini, mahalliy navi 3845 desyatini, umumiy miqdorda 8920 desyatini, Jizzax uyezdida paxtaning Amerika navi 938 desyatini, mahalliy nav 250 desyatini, umumiy miqdorda 1188 desyatini, Xo'jand uyezdida paxtaning amerika navi 1882 desyatini, mahalliy nav 902 desyatini, jami 2784 desyatini tashkil etgan[3]. Yuqoridagilardan ko'rinadiki, bu davrda viloyatning barcha yerlarining atigi 4,1 % iga sun'iy sug'oriladigan yerlarni tashkil etib, 6,4 % i mahalliy aholi tomonidan paxta uchun qayta ishlangan[3, 79]. Viloyatning Jizzax va Xo'jand uyezdlarida 1896-yilda sug'oriladigan yerlarga paxta ekiladigan maydonlar nisbatan bir xil bo'lib, Jizzax uyezdida umumiy maydonning 4,7 % ini, Xo'jand uyezdining esa 5,6 % ini tashkil etgan. Xuddi shu yili Kattaqo'rg'on uyezdida bu yerlar 18,5 % ini tashkil etgan[3].

Mustamlakachi imperiya ma'muriyatining rasmiy amaldorlari viloyat qishloq xo'jaligi bo'yicha topshirgan hisobotlarida qishloq xo'jalik ekinlari, ularning yetishtirilishi, mintaqaviy xususiyatlari haqidagi ma'lumotlar berildi. Masalan, 1891-yil Samarqand viloyati harbiy gubernatori, graf N.Y. Rostovsov raisligida tashkil etilgan alohida komissiya ma'lumotlarida sholi ekiladigan yerlar 36000 desyatini tashkil etgan. Biroq komissiya xulosasiga ko'ra, bu ma'lumotlar haqiqatga to'g'ri kelmay, bu ko'rsatgich faqatgina 14 volostga tegishli bo'lgan[3].

Komissiya viloyatda ishi davomida rus hukumati viloyat hududida sholi ekiladigan yerlarni qisqartirish, suvni tejashdan manfaatdor bo'lganligi, paxtachilikka asosiy e'tibor qaratilishi lozimligini hisobga olgan holda ish olib borgan. Viloyatning Kabut, Xalvoi, Ishimoqsoq, Dahbet, Sirg'ali, Yangiko'rg'on, Chelak kabi 7 ta volostidagi umumiy 49486 desyatini yeridan 17139 desyatini ya'ni 34 % yer maydoniga sholi ekilgan bo'lsa, paxta ekiladigan yer maydoni esa 2342 desyatini ya'ni 4,7 % ni tashkil etgan. Ma'lumotlardan ko'rinadiki, sholi paxtaga nisbatan 8 marta ko'p o'rin egallagan. Xuddi shunday holat Samarqand viloyatining yana 12 ta volostida ham bo'lgan. Ulardan, Shahob, Dovul, Polvonariq, Joydevon, Qoraqalpoq volostlarida ham paxta yetishtirilgan[3]. Sholi ekishning bunday keng tarqalganligi Graf N.Y. Rostovsov ma'lumotlariga ko'ra, viloyatning Samarqand va Kattaqo'rg'on uyezdlarida sholi ekiladigan maydonlar 1869-yildan 1892-yilgacha 254 % ga o'sgan[6]. Viloyat irrigatsiya bo'limining ma'lumotlariga ko'ra, 1891-yilda bu maydonlar 141 750 tanob yoki 35 438 desyatini tashkil etgan[6].

Shuningdek ushbu manbada viloyatning 1899-yilda sholi ekiladigan yerlar birgina Samarqand uyezdining o'zida 36935 desyatini tashkil etgan. Bu vaqtda Samarqand uyezdida 1 desyatini yerdan 70 puddan – 160 pudgacha, Kattaqo'rg'on uyezdida esa 81 puddan – 125 pudgacha hosil olingan. Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra esa, Samarqand uyezdida 1 desyatini yerdan 100 puddan – 150 pudgacha, Kattaqo'rg'on uyezdida 100 puddan – 120 pudgacha, Xo'jand uyezdida 94 puddan – 102 pudgacha hosil olingan[6]. Samarqand viloyati statistika qo'mitasi kotibi M. Virskiyning to'plagan ma'lumotlarga ko'ra esa, Samarqand uyezdida 1 desyatini yerdan 130 puddan – 320 pudgacha, Kattaqo'rg'on uyezdida 120 puddan – 200 pudgacha, Xo'jand uyezdida 120 puddan – 150 pudgacha hosil olingan[6].

Yuqorida manbada nomlari keltirilgan uyezdlardagi sholi hosili bo'yicha "Yer solig'i" komissiyasi va rasmiy ma'lumotlarda keltirilgan raqamlar amaldagi yig'ilgan hosildan farq qilgan. P.Poznyakovning ta'kidlashicha, bu yerda mahalliy aholi yig'ilgan hosil miqdorini kamaytirib aytgan[6] (bu soliqni kam to'lash maqsadida aytilgan bo'lishi mumkin. – U.U.). Biroq Samarqand uyezdi bo'yicha to'plangan ma'lumotlarga ko'ra, 1900 yilda sholi ekiladigan maydonlar kamaya boshlagan. Bu ko'rsatgich 1900 yilda 39 041 desyatini, 1901 yilda 26 317 desyatini tashkil etgan. Bunga Zarafshon daryosi suvlarining kamayishi asosiy sabab sifatida ko'rsatilgan[6]. Chunonchi,

Samarqand viloyatida sholi ekishning ko'payib ketishi oqibatida Zarafshon vodiysida suv kamayishi holatlari sezilgan. Natijada, ma'muriyat oldida suvni taqsimlash, ekinlarga ishlatiladigan suv miqdorini aniqlash zarurati yuzaga keldi. Bu ma'lumotlarsiz o'lkada suvni to'g'ri taqsimlashning imkoni yo'q edi. Suv tanqisligi oqibatida esa, Buxoro va uning bekliklarida, Zarafshon vodiysining bir qator yerlarida sholi ekishni kamaytirish masalalari ko'tarila boshlandi. Bu esa mahalliy aholi orasida sholi ekiladigan yerlarni tashlab ketish holatlarini kuchaytirib, natijada loyqadan tozalanmagan ariqlar qamishlarga to'lib ketish holatlari ham yuz bergan[6].

Uchinchi guruh manbalariga Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davrida chop etilgan rus sharqshunos-tarixchi, geograf, sayyoh va boshqa sohalar vakillari tomonidan yaratilgan bir qator asarlarda viloyati iqtisodiy hayoti asosini tashkil etuvchi qishloq xo'jaligi, sug'orma dehqonchik va sug'orish tarmoqlari manbalari to'g'risida ko'plab ma'lumotlar keltirilgan. Jumladan, N.M.Virskiy ma'lumotlariga ko'ra, "Samarqand viloyati yuqori Zarafshon va uning irmog'lari atroflaridagi hududlarida joylashgan bo'lib, bu hududda 6828 desyatina o'zlashtirilgan yerlar, ko'pi jihatdan sun'iy sug'orilishga moslashtirilgan va bu yerlar mahalliy aholining asrlar davomida tinimsiz va mashshaqatli mehnati evaziga yaratilgan"[4] deb ta'kidlab o'tadi.

N.M.Mayev o'zining "Ot Tashkenta do Katti – Kurgana" nomli maqolasida esa, yuqori Zarafshon vohasi joylashgan Samarqand hududi haqida quyidagicha baho beradi: "Bu daryo atrofida yashagan xalqlar uning suvidan o'z yerlari sug'orishda keng foydalanishgan. Samarqand kiraverishdagi Cho'ponota tepaligidagi Kattaqo'rg'ongacha bo'lgan yo'lning ikki tomoni yaxshi sug'orilgan yerlar bo'lib, ko'm-ko'k rangga burkangandir. Zarafshon vodiysining yuqori qismi yerlari serhosil bo'lib, suv bilan yaxshi ta'minlanganligi ko'rinib turardi"[5]. Bundan ko'rinib turibdiki, iqtisodiy jihatdan katta potentsialga ega bo'lgan bu hududni o'z tasarrufida ushlab turish uchun doimiy ravishda tashqi davlatlarning qiziqishi baland bo'lgan.

Yana bir rus tadqiqotchisi L.N. Sobolev Rossiya imperiyasi tomonidan Buxoro amirligidan ajratib olgan hududi

Zarafshon okrugini o'rganib, uning tabiiy iqlim sharoiti, hududi, tumanlari, ekin maydonlari, suv inshootlari, suv taqsimlash tartibi, okrug qishloqlari, aholisi, turmush tarzi kabi masalalarni tadqiq etadi. Muallif o'z asarida Zarafshon okrugidagi "vaqf" yerlariga alohida to'xtalib o'tgan[7].

Bu davrda yaratilgan yana bir manba A.I. Shaxnazarov boshchiligidagi tuzilgan "Selskoye xozyaystvo v Turkestanskoy kraye" nomli to'plam bo'lib, muallif asarda Samarqand viloyati qishloq xo'jaligi doir ko'plab ma'lumotlarni berib o'tgan. Jumladan, Turkiston o'lkasida sun'iy sug'oriladigan yerlar maydoni 1874900 desyatini tashkil etgan bo'lsa, shundan Samarqand viloyatiga 401200 desyatina yer maydoni to'g'ri kelganligini ta'kidlab o'tdi[13]. Shuningdek, muallif viloyatda bog'dorchilik, ayniqsa, uzumchilik ancha yaxshi rivojlangan bo'lib, yiliga 5197000 pud mahsulot yetishtirilganligi haqida ma'lumot berilgan[13].

Xulosa. Umuman olganda, Rossiya imperiyasining mustamlakachi davrida Samarqand viloyatida qishloq xo'jaligiga oid ma'lumotlarni ko'plab davr manbalarida uchratishimiz mumkin. Bu manbalar hususiyatlariga ulardagi ma'lumotlar tahlili viloyat qishloq xo'jaligining o'ziga xos jihatlari ochib berilgan. Masalan, O'zMA xujjatlaridagi ma'lumotlar ko'proq imperiya ma'muriyatini Samarqand viloyatida olib borgan agrar siyosatining mohiyatini ochib berishga yordam beradi. Bu davrga oid Turkiston statistika qo'mitalari va viloyatning turli ma'lumotnoma-kitoblari materiallarida esa viloyat qishloq xo'jaligida sug'orma dehqonchilikning ahvoli yetishtirgan mahsulotlar turlari, hajmi va xolati kabi masalalar yuzasidan ko'plab ma'lumotlar olish mumkin. Shuningdek, Rossiya imperiyasi mustamlakachilik davrida chop etilgan rus sharqshunos olimlari asarlarda viloyat qishloq xo'jaligining ixtisoslashgan sohalar, iqlimi, dehqonchilik qilish uchun mavjud tabiiy sharoiti va shu bilan birga imperiya hukumatining viloyatning qishloq xo'jaligini o'z mafaatlarga moslashtirishga oid siyosatini aks etgan ma'lumotlar mavjud. Bu manbalarni o'rganish va tahlili natijasida Samarqand viloyati qishloq xo'jaligiga o'sha davr xolati bo'chida atroflicha mulumotlarga ega bo'lish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Вирский М. Зерновые хлеба Самаркандского уезда // Справочная книжка Самаркандской области. 1898. Изд. Самаркандского областного Статистического комитета. Под ред. секретаря комитета М. Вирский. Вып. 6. – Самарканд: Типография К.М. Селорова. 1899. – С. 260–266.
2. Вирский М. Хлопководство // Справочная книжка Самаркандской области на 1894 г. Обзор хлопководства за 1892 г. Вып. 2. – Самарканд, 1894. – С. 1–19.
3. Вирский М. Хлопководство и хлопковая промышленность в Самаркандской области // Справочная книжка Самаркандской области. 1897. Изд. Самаркандского областного Статистического комитета. Под ред. секретаря комитета М. Вирского. Вып. 5. – Самарканд: Типография К.М. Селорова. – Самарканд: Типогр. Самаркандского областного правления, 1897. – С. 63–92.
4. Вирский Н.М. Виноградарство в Самаркандском уезд. Самаркандского областного Статистического Комитета. – Самарканд. 1893. –С. 7-8.
5. Маев Н.М. От Ташкента до Катты-Кургана // Ткукестанская сборник. –СПб, 1870. Т. 34. –С. 198-219.
6. Позняков П. Культура риса и оя экономическое значения в Самаркандской области / Справочная книжка Самаркандской области. 1907 г. Изд. Самаркандского областного статистического комитета. Под ред. секретаря статического комитета М. Вирского. Вып. 9. – Самарканд: Типо-литография Г.И. Демурова, 1907. – 1-60 с.
7. Соболев Л.Н. Географическая и статистическая сведения о Зеравшанском округе с приложением списка населенных мест округа // Записки Русского географического общества. Т. IV. – СПб., 1874. – 561 с.
8. Справочная книжка Самаркандской области. 1898. – Самарканд: Типография К.М. Селорова, 1899. Самаркандского областного статистического комитета. Под ред. секретаря статического комитета М. Вирского. Вып. 6. – Самарканд: Типография К.М. Селорова. – Самарканд: Типогр. Самаркандского областного правления, 1899. – С. 300.
9. O'zMA, I-1-fond, 12-ro'yxat, 585-yig'majild, 1-varaq.
10. O'zMA, I-1-fond, 12-ro'yxat, 585-yig'majild, 8-varaq.
11. O'zMA, I-1-fond, 2-ro'yxat, 830-yig'majild, 1-2-varaqlar.
12. O'zMA, R-17-fond, 1-ro'yxat, 871-yig'majild, 19-varaq.
13. Шахназаров А.И. Сельское хозяйство в Туркестанском крае. – СПб.: Типогр. В.Е. Киршбауна, 1908. – 512 с.